

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi
Habsiyyelerinde Zindan -2-: Zindanda Mahkûmun
Bedensel ve Ruhsal/Duygusal Durumu**

Sinan Tarifci*

(ORCID: 0000-0002-9218-6193)

Makale Gönderim Tarihi
26.09.2024

Makale Kabul Tarihi
04.04.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tarifci, S., “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyyelerinde Zindan -2-: Zindanda Mahkûmun Bedensel ve Ruhsal/Duygusal Durumu”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 2372-2414.

APA: Tarifci, S. (2025). Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyyelerinde Zindan -2-: Zindanda Mahkûmun Bedensel ve Ruhsal/Duygusal Durumu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 2372-2414.

Öz

Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde yeni bir edebî tür olarak ortaya çıkan *habsiyye*, zindan ve zindan hayatını konu edinmektedir. Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü’l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû’d-Dîn-i Beylekânî, Bahâû’d-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî gibi zindana düşen şairler ve yazarlar tarafından kaleme alınan habsiyyelerden istifadeyle, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde zindan ve zindan hayatının portresini çizmek mümkündür. İki müstakil makale olarak planlanan çalışmanın ilk serisinde, aynı mahkûm şairlerin ve yazarların

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, sinantar@hotmail.com

Assist. Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

eserlerine istinaden, zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı belirtmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân öğeleri, darlık, karanlık ve soğukluk; zindan hayatının unsurları olarak da yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar belirlenmiştir. Çalışmanın bu ikinci serisinde ise zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu tebarüz ettirilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede, zindanda mahkûmun bedensel durumu olarak kirlilik, zayıflık, bel bükülmesi ve kamburlaşma, yüz sararması ve solgunluğu, yaşlılık ve saç beyazlaması; ruhsal/duygusal durumu olarak da zaman algısının bozulması, gözyaşı dökme, mahkûmiyetten memnuniyet, firar düşüncesi ve teşebbüsü, vatan hasreti, yalnızlık ve kimsesizlik, aile bireylerinin ıstırabı, riyakâr ve vefasız tanıdıklara sitem, dostlara, hemşehrilere ve sevgiliye özlem belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazneliler, Büyük Selçuklular, habsiyye, zindan, mahkûm.

Dungeon (Zindān) in Habsiyyas (Prison Poems) of the Ghaznavīds and Great Seljūks Periods -2-: Physical and Mental/Emotional State of the Prisoner in the Dungeon

Abstract

Habsiyya (prison poems), which emerged as a new literary genre in the Ghaznavīds and Great Seljūks period, deals with the dungeon (zindān) and dungeon life. By utilizing the habsiyyas written by imprisoned poets and writers such as Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, Khākānī-i Shirwānī, Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī, Mujīr al-Dīn-i Baylakānī, Bahā al-Dīn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdādī, Nāsir-i Khusraw, and Falaqī-i Shirwānī, it is possible to draw a portrait of the dungeon and dungeon life during the Ghaznavīds and Great Seljūks. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life were specified based on the works of the same imprisoned poets and writers. In the aforementioned study, the following were identified as the structural features of dungeon: High location, unfavorable interior elements, narrowness, darkness and coldness. On the other hand, the following were identified as elements of dungeon life: Food inadequacy/absence, clothing inadequacy/absence, carpet inadequacy/absence, night depression and sleeplessness, occupation, being chained and the damage caused by the chain to the body. In this second series of the study, the physical and mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be discussed. In this context, the physical state of the prisoner in the dungeon was determined as dirtiness, weakness, bending of the waist and

hunchback, yellowing and pallor of the face, aging and graying of the hair; and the mental/emotional state of the prisoner was determined as distortion of time perception, weeping, satisfaction with imprisonment, thoughts and attempts of escape, homesickness, loneliness and desolation, suffering of family members, reproach to hypocritical and unfaithful acquaintances, longing for friends, fellow countrymen and lovers.

Keywords: Ghaznavîds, Great Seljûks, habsiyya (prison poems), dungeon (zindân), prisoner.

Giriş

Hapis cezası, tarihin her devrinde olduğu gibi, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde de sık bir biçimde uygulanan bir ceza olmuştur. Muhtelif suçlara karşı muayyen mekânlarda tatbik edilen hapis cezasına, sabık hükümdarlar ve hanedan üyeleri başta olmak üzere idarî ve askerî zümreye mensup önde gelen kişiler ya da halk tabakasından kimselerden başka, ilmî ve edebî çevrelerden şahsiyetler de maruz kalmışlardır. Fars edebiyatının büyük bir değişim ve gelişim gösterdiği Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde, *habsiyye* ya da *zindannâme* denilen, zindan ve zindan hayatını konu edinen yeni bir edebî tür de ortaya çıkıp gelişmiştir. Habsiyye edebiyatının, ömrünün yaklaşık dörtte birini Gazneli zindanlarında geçiren Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın mahkûmiyeti esnasında kaleme aldığı zindan konulu şiirleriyle doğduğu kabul edilmektedir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'dan sonra, diğer mahkûm şairlerin ve yazarların da zindan ve zindan hayatıyla ilgili tecrübelerini, duygularını vs. aksettiren metinler vücuda getirmeleriyle başlı başına bir tür olarak gelişimini sürdürmüştür. Devrin hâkim siyasî ve dinî tabakası nezdinde suç teşkil eden faaliyetleri ya da düşüncelerinden dolayı hapsedilen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1047-1121), Hâkânî-yi Şîrvânî (1126-1199), Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî (1098-1130), Mucîrüd-Dîn-i Beylekânî (?-1180'den sonra), Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî (?-1192), Nâsır-ı Hüsrev (1004-1088), Felekî-yi Şîrvânî (1107-1157) gibi şairler ve yazarlar zindanda ya da zindandan çıktıktan sonra mensur veya manzum habsiyye metinleri meydana getirmişlerdir¹. Mahkûm

¹ Bu çalışmanın ilk serisinin giriş faslında, adı geçen şairlerin ve yazarların hayatları, faaliyetleri, siyasî iktidarla münasebetleri, kendilerine isnat edilen suçlar, hapsedilme sebepleri vs. hakkında tafsilatlı bilgi verilmiştir. Ayrıca, umumiyetle habsiyye

şairler ve yazarlar, kaleme aldıkları *habsiyye* metinlerinde, hükümlülük sürelerini geçirdikleri Gazneli ve Büyük Selçuklu zindanlarını ve buralardaki zindan hayatını tasvir etmeye bir dereceye kadar imkân veren orijinal tarihî veriler sunmuşlardır.

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi habsiyyelerinde zindan konusu iki yazı serisi hâlinde planlanmıştır. İlk seride² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin kaleme aldıkları habsiyyelerinde zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Bu çerçevede yüksek konum, elverişsiz iç mekân öğeleri, darlık, karanlık ve soğukluk gibi zindanın son derece olumsuz fiziki şartları belirtilmiştir. Diğer yandan yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar gibi mahkûmların geçirdiği zorlu ve sıkıntılı zindan hayatı söz konusu edilmiştir. Bu ikinci seride ise aynı mahkûm şairlerin ve yazarların yanı sıra, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî'nin de edebî eserlerinde, zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu belirtmeye çalışılacaktır. Serinin ilk makalesinde de vurgulandığı üzere, İranlı müellif Velîullâh Zaferî'nin Fars edebiyatında habsiyyeye dair klasik eseri³ ile Türkiye'de bu alanda Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi özelinde tek çalışma olarak göze çarpan Osman Gazi Özgüdenli'nin araştırması⁴, konunun genel çerçevesinin oluşturulmasında ve kurgulanmasında örnek ve model olmuştur. Bu çalışma serisinde, her iki araştırmadan da faydalanmakla

edebiyatına ve hususiyetle mezkûr şairlerin ve yazarların habsiyye türünden eserlerine dair izahatta bulunulmuştur. Bu arada, ilgili literatüre de değinilmiştir. Tekrara düşmemek adına, serinin bu ikinci makalesinde, bunlardan ayrıntılı olarak bahsedilmemiştir.

² bkz. Sinan Tarıfci, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyyelerinde Zindan -1- : Zindanın Fiziki Yapısı, Özellikleri ve Zindan Hayatı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Mayıs 2025, c. VII, S. 14, s. 299-322.

³ bkz. Velîullâh Zaferî, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-ı Şî'r-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendiyye-*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985.

⁴ bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 147-160.

birlikte, şahit beyitler çoğaltılıp birtakım yeni tespitlerde ve yorumlarda bulunarak ilgili literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Zindanda Mahkûmun Bedensel Durumu

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairleri ve yazarları, vücuda getirdikleri habsiyyelerinde, zindanda karşı karşıya oldukları bedensel durumu kirlilik, zayıflık, bel bükülmesi ve kamburlaşma, yüz sararması ve solgunluğu, yaşlılık ve saç beyazlaması olarak tavsif etmişlerdir.

Kirlilik: Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, aslen Hemedânî bir aileye mensup olan babasının Gazneli Devleti'nde müstevfî olarak altmış yıl görev yaptığı Lâhor'da dünyaya gelmişti. O, memleketinde, gerek babasının yüksek mevkî ve gerekse kendisinin saraya intisap etmesi sayesinde, hatırı sayılır bir servet temin ederek rahat bir yaşam sürebilmiştir⁵. Nitekim bir beytinden anlaşıldığı üzere o; Lâhor'u bir kuş cenneti, kendisini de oranın aslanı olarak görüyordu⁶. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Lâhor'daki hayat şartlarını ve yaşam biçimini hatırlayıp, zindanda içinde bulunduğu durumdan yakınmıştır. O, Lâhor'da üç hamama sahip olduğunu, ancak zindanda üç yıl boyunca banyo yapamadığını kaydetmiştir. Böylece, genellikle su sıkıntısının yaşandığı zindanlarda⁷, mahkûmların yıllarca banyo yapmak imkânına kavuşamadığı anlaşılmaktadır. Yetersiz giysi ve örtülerin temiz olmamasına, uygun ve yeterli temizlik ve hijyen malzemelerine erişimin bulunmamasına, bir de vücudu yağdan, kirden, kötü kokudan vs. arındırarak temizliği sağlayan ve rahatlık duygusu veren yıkanma yoksunluğu da eklenince mahkûmlar, en temel temizlik ve hijyen koşullarından mahrum kalıyorlardı. Öte yandan, uzayan saçlarını, sakallarını da tıraş edemedikleri anlaşılmaktadır. Böyle şartlar altında zindan hayatı süren Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, uzayan saçlarının yağdan ve kirden dolayı keçeden daha sert ve kaba bir hâl aldığını ifade etmiştir⁸:

⁵ Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 352; Sunil Sharma, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Mas'ûd Sa'd Salmân of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000, s. 19-20.

⁶ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 194.

⁷ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 154.

⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-ı Gulşâ'î, Tahran 1362/1983, s. 587; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 153

گرمايه سه داشتم بلوهور وين نزد همه كسى عيان است
امروز سه سال شد كه مويم مانده موى كافرانست
بر تارك و گوش و گردن من گويى نمد تر گران است

Lâhor'da üç hamamım vardı, bunu herkes bilir.

Bugün üç yıl oldu ki saçım, kâfirlerin saçı gibidir.

Başımın arkasında, boynumun ve kulaklarımın üstünde, âdetâ keçeden daha kalın ve kabadır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, başka bir beytinde ise yine yağdan ve kirden dolayı donuk bir hâle gelen vücudundaki kılların bir aslan pençesini andırdığını söylemiştir⁹:

مويها بر تنم چو پنجه شیر بند بر پای من چو اژدها

Vücudumdaki kıllar aslan pençesi gibi, ayağımdaki zincir ejderha gibi.

Zayıflık: Zayıflık; vücut ağırlığının, sağlıklı ve zinde bir yaşam sürebilmek için olması gerekenden daha düşük olması durumudur. Kilo kaybı da vücut sıvılarında, kas ve yağ kütlelerinde meydana gelen azalmayla ortaya çıkmaktadır. Mahkûmlar zindan koşulları altında belirgin bir şekilde kilo kaybına uğramışlar; bunun sonucu olarak da aşırı derecede zayıflamışlardır. Öyle ki zindanlar; kilo kaybının, dolayısıyla zayıflığın fiziksel ya da psikolojik etmenlerinin derinden hissedildiği mekânlardı. Nitekim mahkûmlar zindanlarda yetersiz besleniyor; çeşitli hastalıklara maruz kalıyor; sürekli bir korku, endişe ve huzursuzluk içinde bulunuyorlardı. Doğası gereği böyle mahrumiyet ve zorlukları içinde barındıran zindanlarda, mahkûmların kilo kaybına ve zayıflamasına sebebiyet veren bu türden faktörler ortadan kalkmıyordu. Hâl böyle olunca da mahkûmlar, hapislik hayatları boyunca kilo kaybına bir son veremiyor ve zayıflıktan kurtulamıyorlardı.

Zayıflık, zindana düşen şairlerin ve yazarların pek çoğunun ıstırapla dile getirdiği bir durum olmuştur. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindan hayatının doğurduğu bezginlikten ötürü zayıfladığını¹⁰, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî de bir deri bir kemik kaldığını

⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 353.

(*mehzûl*) söylemiştir¹¹. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, bedeninin zayıflıktan bir saz teli gibi incelendiğini ifade etmiş ve hapislik sıkıntısından inlemelerini, bu telden çıkan sese benzetmiştir¹². Öte yandan, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şîrvânî de kendilerinin zayıf hâllerini, şairane bir biçimde, muhtelif teşbihlerle beyan etmişlerdir. Nitekim Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, öyle zayıflamıştı ki derisi kemiklerine yapışmıştı. O, âdeta kemikleri sayılabilecek kadar cılız görünüşünün, gönlündeki sırları ifşa ettiğini söylemiştir¹³. Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zayıflayan vücudunu ipek ipliğinin inceliğine ve onun cansız doğal özelliğine benzetmiştir¹⁴:

از ضعیفی چنان شدم که ز تن در دل من بینی اسرارم

Zayıflıktan öyle oldum ki bedenimden, gönlümdeki sırlarımı görürsün.

چون تار پرنیان تنم از لاغری و من مانم همی بصورت بیجان پرنیان

Bedenim zayıflıktan ipek ipliği gibidir ve ben, ipeğin ruhsuz suretine benziyorum.

Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân*'ında bir yerde, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin kullandığı mazmunlara benzer olarak, zayıflayan bedenini ipek ipliğine ve sıkıntıdan inildemelerini de bu telden çıkan seslere benzetmiştir¹⁵:

تن چو تار قزو بریشم وار ناله زین تار ناتوان برخاست

Beden ipek ve ibrişim ipliği gibi, bu zayıf iplikten inleme yükseldi.

¹¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385/2006, s. 323.

¹² Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Nâme'hâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Afîf Useyrân, c. II, Çâp-ı Ofset-i Golşen, 1362/1983, s. 409

¹³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 330.

¹⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 429; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-ı Zevvâr, Tahran 1382/2003, s. 61; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

Nâsır-ı Hüsrev ise gönlündeki acının, narın içindeki taneler kadar fazla olduğunu ve vücudunun da kış kamışından daha ince bir hâl aldığını ifade etmiştir¹⁶:

دل پر اندوه تراز نار پر از دانه تن گدازنده تراز نال زمستانی

Gönül taneyle dolu nardan daha keder dolu, beden kış kamışından daha ince.

Bel Bükülmesi ve Kamburlaşma: Günlük yaşamda hemen hemen daima dik pozisyonda olan bel, insan vücudunda ağırlığı en fazla taşıyan bölgedir. Sırt bölgesi ise vücut dengesini ve dayanıklılığını sağlamaktadır. Genelde omurga sağlığı, özelde de bel ve sırt sağlığı için duruş ve oturuş başta olmak üzere, yürüyüş ve yatış pozisyonlarının birinci derece rolü ve önemi vardır. Nitekim pozisyon bozuklukları bel büküklüğüne ve kamburluğa sebep olmaktadır. Mahkûmlar, ağır zincirlerle bağlı oldukları dar bir hücrede, ne hareket serbestliği ne de dik durma ve düzgün oturma imkânına sahiplerdi. Ayrıca, uzun yıllar geçirdikleri zindanlarda, yaşlarının ilerlemesine bağlı olarak, vücutları da artık yaşlanma emareleri gösteriyordu. Yine mahkûmlar, aşırı zayıflıktan da bel ve sırt problemleri yaşıyorlardı. Nitekim mahkûm şairler, bel bükülmesi ve kamburlaşmayı genellikle zayıflıkla birlikte anmışlardır. Dolayısıyla onlar, fiziksel pek çok değişimin yanında, bel bükülmesi ve kamburlaşmayla da karşı karşıya kalmışlardır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindanda gönlü yorulmuş, ruhu kan ağlamış, bedeni hastalanmış ve beli bükülmüştü¹⁷. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî de zindanda belinin bükülmesinden (*munhanî*) şikâyet etmiştir. O, zayıflık ve belinin yay gibi bükülmesi nedeniyle güç ve takatinin kalmadığını ifade etmiştir¹⁸. Mahkûm şairler, bel bükülmesini ve kamburlaşmayı ifade etmek için, belin ve sırtın aldığı

¹⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Mînovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-ı Dânişgâh-ı McGill û Dânişgâh-ı Tehrân, Tahrân 1357/1978, s. 435; Veliullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 323.

şekle izafeten genellikle yay¹⁹, bazen de nal²⁰ ve Arap alfabesinin sekizinci harfi olan dâl harfi²¹ mazmununu kullanmışlardır:

شخصی شده از خوردن اندوه چو موی قدی شده از رنج کشیدن چو کمانی

Beden sıkıntı çekmekten saç teli gibi oldu, bel eziyet çekmekten yay gibi oldu.

شخص نوانم ز ضعف بر نسق چفته نال چهره ز خون سرشک بر شبه کفته نار

Bedenim zayıflıktan nal gibi eğik, yüzüm kanlı gözyaşından kesilmiş nar gibi.

امسال بیفزون ترا دامن پیشین زیرا که الف بودی و امسال چو دالی

Bu yıl senin eteğin uzadı, zira elif gibiydin bu yıl bir dâl gibisin.

Yüz Sararması ve Solgunluğu: Yüz sararması ve solgunluğu; yüz derisinin sarı bir renk alarak canlılığının ve parlaklığının kaybolmasıdır. Bu durumun pek çok bedensel ve ruhsal/duygusal sebebi mevcuttur. Zindan hayatının yarattığı her türlü olumsuzluk, yüz sararması ve solgunluğunun altında yatan hastalıkların da nedenidir. Karaciğer, pankreas ve safra rahatsızlıkları cildin, dolayısıyla yüzün sarı renkte görünmesine sebebiyet verdiği gibi; stres, kaygı gibi duygu durumlarının da aşırı yaşandığı bir organizmada hormonal durum bozulmakta, bu da cildin solgun bir görünümde olmasına yol açmaktadır. Yine besin eksikliği, olumsuz hava koşulları gibi zindanda maruz kalınan etkenler de cilt yaşlanmasına sebep olmaktadır. Dahası mahkûmlar, ciltlerinin bozulmasını durdurmak ve iyileşmesini sağlamak için gerekli olan tetkik ve tedaviden mahrum oldukları gibi, ortam şartlarının iyileştirilmesi de söz konusu değildi. Neticede zorlu bir zindan hayatı sürdüren şair mahkûmların yüzü sararmış ve solmuştu.

Nâsır-ı Hüsrev, sürgünde bulunduğu Bedaḥşan dağları arasındaki Yumgân Vadisi'nde yaşadığı “zindan hayatı” sırasında, vücudunun

¹⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 414; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

²⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 211.

²¹ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 43; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

hastalık ve yaralardan dolayı yumuşayarak eski biçimini kaybettiğini ve zerdali rengini aldığını söylemek suretiyle, yüz ve vücut derisinin sararıp solduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte o, sararan ve eskiyenin yalnız dış görünüşü olduğunu, ruhunun ve aklının korunduğunu da eklemiştir²²:

ای ستمگر فلک ای خواهر آهرمن چون نگویی که چه افتاد تو را با من
نرم کرده ستیم و زرد چو زردآلو قصد کردی که بخوایم همی خوردن
اینکه شد زرد و کهن پیرهن جان است پیرهن باشد جان را و خرد را تن

Ey zalim felek! Ey şeytanın kardeşi! Neden söylemiyorsun seninle benim aramda ne olduğunu?

Yaradaki iltihap gibi yumuşattı ve zerdali gibi sararttı, beni yemeye mi kastediyorsun?

Bu sararan ve eskiyen ruhun gömleğidir, beden, ruha ve akla gömlek olur.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, yüzünün sararmasını ifade etmek için genelde yüzünün safran rengini aldığını belirtmiştir²³. O, gözyaşlarını iki gözünden akan akarsuya benzetmiş; iki yanağının safran gibi olduğunu söylemiştir²⁴. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, başka bir beytinde ise zayıflıktan kamış gibi olduğunu ifade etmekle birlikte, yüzünün ve vücudunun narçiçeği ve nar tanesi gibi kızardığını ve safran gibi sarardığını da söyleyerek, iki rengi birlikte kullanmıştır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu sözleriyle, yüzünün sararıp solduğunu ve büyük bir üzüntü içerisinde âdeta kanlı gözyaşları akıttığı beyan etmiştir²⁵:

آنروی وقد بوده چو گلنار و ناردان با رنگ زعفران شده با ضعف خیزران

Bu yüz ve vücut narçiçeği ve nar tanesi gibi oldu, renkte safran gibi oldu ve zayıflıkta kamış gibi oldu.

Hâkânî-yi Şîrvânî de bir yerde yüzünün rengini, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân gibi safran rengine benzetmiştir. Ayrıca o, zindanın kerpiç

²² Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 43; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

²³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 430.

²⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 328.

²⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 429; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

duvarına atıfta, yüzünün renginin duvara düştüğünü, yani yüzünün kerpiç duvar gibi sarı bir renk aldığını söylemiştir. Yine Hâkânî-yi Şîrvânî, sarılığından ötürü yüzünü bu kez samana teşbihle²⁶, akan gözyaşlarının samanla karışıp balçık hâline gelerek saman harcı oluşturduğunu, üzüntü ve sıkıntıdan dolayı yüzünü duvara yaslayıp sürtünce de bu harçla zindanın kerpiç duvarını âdetâ sıvadığını, şairane bir şekilde ifade etmiştir²⁷:

رنگ رویم فتاد بر دیوار نام کهگل بزعفران برخاست

Yüzümün rengi duvara düştü, saman harcının rengi safran gibidir.

روی خاک آلود من چون کاه و بر دیوار حبس از رخم کهگل کند اشک زمین اندای من

Benim toprağa bulanmış yüzüm saman gibi ve zindanın duvarı üzerine, çiğ gibi gözyaşım karışarak saman harcı yapar yüzümden.

Yaşlılık ve Saç Beyazlaması: Yaşlanma, yaşamın doğal ve kaçınılmaz bir sürecidir. Yaşın ilerlemesiyle beraber kendini iyiden iyiye hissettiren zamanın yıpratıcı etkisine, bir de zindan hayatının sebep olduğu türlü eziyetler eklenince, mahkûmların yaşlanma sürecinin hızlandığı gayet tabii düşünülebilir. Nitekim mahkûmlar, uzun süren zindan hayatlarında, yaşlanmayı hızlandıran tüm fizyolojik ve psikolojik faktörlere derinden maruz kalmışlardı. Yetersiz, düzensiz ve dengesiz beslenme, hareketsizlik, hastalıklar, aşırı stres, endişe, korku, yalnızlık bunlardan bazılarıdır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda duyduğu azabın yedi yaşındaki bir çocuğu bile yaşlandıracak şiddette olduğunu ifade etmiştir²⁸:

بچنین رنج کز زمانه مراست کودک هفت ساله پیر شود

Feleğin bana verdiği bu azap, yedi yaşındaki çocuğu yaşlandırır.

²⁶ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 61; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 168.

²⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 321; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 168.

²⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 594; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 187.

Benzer şekilde, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî de zindanda çektiği sıkıntıların, şairane bir şekilde siyah karganın beyazlaşmasıyla bağdaştırmak suretiyle, yaşlanmaya sebep olduğunu ima etmiştir²⁹:

فلو أنى وقلبي من حديد لذاب على صلابته الحديد
ولو أن الغراب اهتم همى وفكر فكرتى شاب الغراب

*Kalbin demirden olsaydı, dayanıklılığına rağmen erirdi.
Sıkıntımı kargalar hissetseydi, bembeyaz kesilir; kocardı.*

40'lı ve 50'li yaşlarını zindanda geçiren Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, toplamda 18 yıl zindanda kalmış; Nâsır-ı Hüsrev de 60'lı yaşlarının başından itibaren sürgünde bulunduğu 25 yıl boyunca âdeti bir "zindan hayatı" yaşamıştır. Devrin şartları ve ortalama yaşam süresi de düşünüldüğünde, ileri yaş dönemlerini, diğer bir deyişle, yaşam döngüsünün son evrelerini bu hâlde geçiren şairler, erken gelen yaşlılıktan ve yaşlanmanın yarattığı zorluklardan bahsetmişlerdir. Zindanda kaç yıl daha kalacağını kestiremeyen³⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, yaşlılığın neden olduğu güçsüzlüğün her geçen gün daha da arttığını bildirmiştir³¹. Şair; hastalık, yaşlılık ve zayıflıktan dolayı zindanda diriliğini ve enerjikliğini kaybetmiştir³²:

بیماری و پیری و ناتوانی در بند مرا زرد و زار کرده

Hastalık, yaşlılık ve zayıflık, zindanda beni solgun ve bitkin kıldı.

Mahkûmlar, uzun ve zorlu zindan yaşantısı esnasında yaşlılıkla yüz yüze gelince, geçmişlerinin, yani gençlik çağlarının özlemini çekmişlerdir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân³³ ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b.

²⁹ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garîb (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan-S. Yalın-M. Sandıkçı-A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 236-237.

³⁰ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 156-157.

³¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 593.

³² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 489.

³³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 122; Veliullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 193.

Müeyyed-i Bağdâdî³⁴, günden güne yaşlanmalarını ve bundan dolayı duydukları üzüntüyü şu beyitlerle dile getirmişlerdir:

ای جوانی ترا کجا جویم با که گویم غم تو گر گویم

Ey gençlik! Seni nerede arayayım? Söylemeye kalksam, senin için çektiğim gamı kime söyleyeyim?

دریغا جوانی و آن روزگار که از رنج پیری تن آگه نبود

Vah vah! Gençliğe ve o çağa, beden ihtiyarlık açısından haberdar değilmiş.

دریغ روز جوانی و عهد برنایی گذشت در غم دوری و رنج تنهایی
کنون که موسم برنایی و جوانی رفت فروروی نفس من چنانکه برنایی

Vah vah! Gençlik günlerine ve delikanlılık çağına, ayrılık derdi ve yalnızlık sıkıntısıyla geçti.

Şimdi artık delikanlılık ve gençlik çağı sona erdi, delikanlılık gibi benim bedenim de öldü.

Yaş almakla birlikte insanda fizyolojik ve anatomik pek çok değişiklik meydana gelse de bilhassa saçın beyazlaması, yaşlanmayla özdeşleşmiş bir durumdur. Şairler, yaşlılıkla birlikte, saçlarının zamansız beyazlamasından dolayı da mükedder olmuşlardır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda başındaki saçın beyazladığını (*sefid mûyem be ser*) ifade etmiştir³⁵. O, bir beytinde ise vücudunun yaşlılığın bürüdüğü başka hâllerden ari kaldığını, ancak ak saçlı bir ihtiyar misali saçlarının beyazladığını söylemiştir³⁶:

تنم هنوز نگشته ست هم به پیری پیر ولیک روی دارم چو روی زالی زال

Vücudum henüz yaşlının yaşlılığı gibi olmamıştır, ama saçıma ak saçlı ihtiyarın beyazlığı gibi ak düşer.

³⁴ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 193.

³⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 313.

Nâsır-ı Hüsrev, gece ve gündüz oluşumunda zuhur eden hâli, “zindan hayatı” yaşayan kendisinin durumuna teşbih etmiştir. O, zaman geçtikçe yaşlandığını, saçlarının günün aydınlığı gibi ağardığını ve yüzünün gece gibi karardığını, zelil ve zavallı bir vaziyette olduğu beyan etmiştir³⁷:

گشت بر من روز و شب چندانکه گشت از گشت او موی من مانند روز و روی من
مانند شب

Gece ve gündüzün ardı ardına geçmesi, bana gece ve gündüzü öyle yaptı ki, benim saçım gün gibi ve benim yüzüm gece gibi.

Zindanda Mahkûmun Ruhsal/Duygusal Durumu

Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde rahat ve sağlıklı bir yaşam sürdürmeyi pek mümkün kılmayan zindanların fiziki yapıları ve özellikleri, mahkûmların bedenlerinin yanı sıra, ruh ve duygu dünyalarında da son derece olumsuz etkiler bırakmıştır. Habsiye metinlerinden istifadeyle, zindanda mahkûmun ruhsal/duygusal durumunu şu başlıklarla kategorize edip değerlendirmek mümkündür: Zaman algısının bozulması, gözyaşı dökme, mahkûmiyetten memnuniyet, firar düşüncesi ve teşebbüsü, vatan hasreti, yalnızlık ve kimsesizlik, aile bireylerinin ıstırabı, riyakâr ve vefasız tanıdıklara sitem, dostlara, hemşehrilere ve sevgiliye özlem.

Zaman Algısının Bozulması: Mahkûmlar, dar ve karanlık hücrelerinde, küçük bir duvar deliğinden az miktarda ve belli belirsiz sızan ışıkla yetinmek mecburiyetinde kalmışlardır. Onların çoğu zaman bundan bile mahrum oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki, zifirî karanlıktan dolayı mahkûmların gece-gündüz mefhumu yok olmuş ve zaman algıları bozulmuştur³⁸. Böylece mahkûmlar, zaman döngüsünü takip edemiyorlar ve vakitten haberdar olamıyorlardı. Bu durumun, akıl ve ruh sağlığı üzerinde de olumsuz bir etki yaratacağı malumdur.

Nâsır-ı Hüsrev geceleri, gündüzleri, ayları ve yılları hep aynı şekilde, çaresizlik içerisinde geçirdiğini söylemiştir³⁹. Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân da

³⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 95; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 168.

³⁸ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 148; Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 152.

³⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 95.

geçen mevsimlerin tadını alamamış, duygu durumuyla da birleştirerek, sürekli hazanı yaşadığını belirtmiştir⁴⁰:

گر فصل چهار آمد هر سال جهانرا پس چون که همه ساله مرا فصل خزانست

Cihana her yıl dört mevsim gelse de, bana her yıl hazan mevsimidir.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin kaldığı zindan öylesine karanlıktı ki zindan arkadaşlarıyla birlikte geceyi gündüzden, akşamı sabahtan ayıramıyordu. Onlar, zaman tayini yapamadıkları için, namaz vakitlerinin gelip gelmediğini de anlayamıyorlardı. Bazen gardiyanlar⁴¹, namaz ibadetlerini eda edebilmeleri için mahkûmlara en azından namaz vakitlerini bildiriyorlardı. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, daimî surette yaşadığı gece durumunu, “Birbiri üzerinde karanlıklar (Nûr 24/40)!” ayetine atıfla tarif etmiştir. O, gece-gündüz fark etmeksizin, sürekli karanlık altında olan zindanı, “korkunç bir yer (*verte-yi hâil û sehmgîn*)” olarak tanımlamıştır⁴². Diğer taraftan, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da aynı duyguları yaşamıştır. Nitekim onun da gündüzleri, gece gibi hep karanlıktı⁴³; geceleri ve gündüzleri birbirine karışıyordu⁴⁴. Yine o, bu hususta, benzer şu beyitleri söylemiştir⁴⁵:

شد دیده تیره و نخورم غم ز بهر آنک روزم همه شب است و صباحم همه مسا

Göz kararmış ve hüzünlenmem, çünkü, gündüzüm zaten hep gecedir ve sabahım hep akşam.

دو دیده همچون ثقبه گشاده ام شب و روز ولیک بیخبر از آفتاب و از مهتاب

⁴⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 58.

⁴¹ Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindan idarecileri, gardiyanlar ve bunların mahkûmlarla ilişkileri için bkz. Sinan Tarıfci, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, s. 31-36.

⁴² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 348.

⁴³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 284.

⁴⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 497; Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 147.

⁴⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 1, 29; Veliullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 147, 149.

İki gözümü gece ve gündüz küçük bir delik gibi açmışım, ama güneş ve ay ışığından habersizim.

Gözyaşı Dökme: Ağlamak; duyumsanan üzüntü, çaresizlik, sinir, hasret, heyecan, acı, kaygı, pişmanlık, sevinç vs. etkisiyle gözlerden yaşların akması durumudur. Kısacası ağlama, insanın içinde bulunduğu duygu durumunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ağlamak her ne kadar doğal bir tepki olsa ve anlık bir rahatlama hissi yaratsa da zindan şartları altındaki mahkûmlar, ağlamayı tetikleyen fiziksel ve ruhsal/duygusal faktörlere sürekli maruz kalıyorlardı. Dahası, bu etkenleri maddeten ve manen engelleme ya da ortadan kaldırma güç ve imkânları da bulunmuyordu. Dolayısıyla mahkûmların ağlama davranışı aşırıya kaçabilmekteydi. Anı, sık bir biçimde ve kontrol edilemeyen ağlama, mahkûmların bedenlen ve ruhen çöküntülerini daha da derinleştiriyordu. Bu durum da mahkûmu tekrar tekrar ağlamaya itiyor ve mahkûm, bu kısır döngüden kurtulamıyordu.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin inleyerek, hıçkırarak ve çığlıklar atarak gözlerinden yaş geliyordu⁴⁶. Zindanda döktüğü gözyaşlarını en çok dile getiren şair Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur. O, sürekli ağlamaktan artık görme yetisini yitirecek bir hâle gelerek kör olacağından (*nâbînâ*) bahsetmiştir⁴⁷. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bir beytinde, gözyaşlarından hücreinde âdeta bir deniz yarattığını⁴⁸; başka bir beytinde ise gözyaşlarının sulamasıyla hücresinin taş zeminin yarığında bitkinin filizlendiğini⁴⁹ ifade etmiştir:

شده بر آب دودیده سبک تر از کشتی اگر چه بندی دارم گران تر از لنگر

İki gözümün suyu üzerinde gemiden daha hafif olmuş, her ne kadar çapadan daha ağır olsa da zincirim.

اشك راندم ز دیدگان چندان کز دل سنگ بر دمید گیا

Gözlerden öyle gözyaşı döküyorum ki, taş yarığında ot bitiyor.

⁴⁶ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 228-229.

⁴⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 157; Veliullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 189.

⁴⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 19.

Hâkânî-yi Şîrvânî, gözyaşının doğal hâli olarak tuzlu sıvıdan bahisle, nasıl Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın gözyaşları onun hücrelerinde bir deniz oluşturuyorsa; Hâkânî-yi Şîrvânî'nin gözyaşları da bir tuz diyarı kuruyordu⁵⁰. Yine o, gözyaşlarını şiddetli yağmura benzetmiştir⁵¹:

آب شور از مژه چکید و ببست زیر بایم نمک ستان برخاست

Tuzlu su kirpikten damladı ve dondu, ayağımın altından tuz diyarı yükseldi.

در دل از تف سینه صاعقه ایست بر تن از آب دیده طوفانیست

Sine hararetinden gönülde yıldırım var, gözyaşından beden üzerinde tufan var.

Kanlı gözyaşı akıtmak, mahkûm şairlerin ve yazarların en çok kullandığı mazmunlardan biri olmuştur. Kanlı yaşlar, mahkûmun çektiği acının büyüklüğünü gösteren en belirgin ifadedir. Zaten uykusuzluktan dolayı kızaran mahkûmların gözleri, büyük üzüntüyle ağlamalarının, yani döktükleri kanlı gözyaşlarının da etkisiyle iyice kan çanağı hâline geliyordu. Mahkûm şairler, şiirlerinde kanlanan gözlerinden mecazen döküldüğünü ifade ettikleri kanlı gözyaşlarının rengi olan kırmızıyı, çeşitli teşbihlerde kullanmışlardır. Bu konuda şairlerin en çok yaptıkları benzetmeler, kırmızı lale ve şarap olmuştur. Nitekim Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın kanlı gözyaşları, zindanı lale bahçesi yapmış⁵²; yanağı da kırmızı lale gibi olmuştur⁵³. Ayrıca o, ağlamaktan iki gözünün de karganın gözleri gibi kırmızıya dönüştüğünü belirtmiştir⁵⁴. Hâkânî-yi Şîrvânî'nin göz çukurları, kırmızı şarap gibi olan kanlı gözyaşlarıyla dolmuştur⁵⁵.

⁵⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 67; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 188.

⁵² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 489; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 188.

⁵³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 331; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 188.

⁵⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 189.

Nâsır-ı Hüsrev'in de yüzü, Hâkânî-yi Şîrvânî'nin yanağı gibi, kırmızı lale hâlini almıştır⁵⁶:

ایندیده پر خون زمین زندان در فصل خزان لاله زار کرده

Bu kanlı gözlerim zindanın zeminini, hazan mevsiminde laleazar yapmış.

گشت لاله ز خون دیده رخم شد بنفشه ز زخم دست برم

Yanağım kanlı gözyaşımdan lale oldu, göğsüm el darbesinden menekşe oldu.

در ساغر دیده اندرین دهر پیوسته ز خون شراب دارم

Bu cihanda göz kadehinde, her zaman kandan şarabım vardır.

گشته چون برگ خزان ز غم غربت آن رخ روشن چون لاله نعمانی

Gurbet gamından sonbahar yaprağı gibi oldu, o aydınlık yüz lale gibi kanlı oldu.

Mahkûmiyetten Memnuniyet: Mahkûmlar, son derece zor zindan hayatından kendileri için yine de memnuniyet sebebi çıkarmışlardır. Böylece mahkûmlar, bir nebze de olsa acılarını unutup sıkıntılarından uzaklaşmak için teselli kaynakları yaratmışlardır. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindanda maruz kaldığı bütün olumsuzluklara rağmen, bundan daha kötü durumların da bulunduğunu aklına getirerek kendisini avutmuş ve şükretmiştir⁵⁷. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda imtihanda olduğunu düşünmüştür⁵⁸. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ayrıca, bizzat hükümdar tarafından hapsedilmesini neredeyse bir övünç vesilesi saymıştır⁵⁹:

اگر مرا کرد پادشاه محبوس نیست بر من ز حبس او عاری

⁵⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 435.

⁵⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 325.

⁵⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 711.

⁵⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 500.

Eğer padişah beni mahpus ettiyse, ben onun hapsinden utanç duymam.

Nâsır-ı Hüsrev nazarında sürgün ve hapislik, âdeta bir hikmet okulu rolü oynamıştır⁶⁰. Nitekim o, Kur'an'da kendisine hikmet verildiği bildirilen Lokman'ın hikmetini böyle bir deneyimle edindiğini ifade etmiştir⁶¹:

اگر از خانه و از اهل جدا ماندم جفت گشته ستم با حکمت لقمانی

Evden ve aileden ayrı düşsem de, Lokmanî hikmetle bir oldum.

Kendisini üstün bir mertebe ve makamda addeden Nâsır-ı Hüsrev, zavallı ve kimsesiz bir hâlde yaşadığı sürgün ve zindan hayatını kendisine yakıştırmıyordu. Bununla birlikte o, böyle zelil bir durum içerisinde de olsa, kendi değerinin asla düşmeyeceğini ifade etmiştir. Nihayet Nâsır-ı Hüsrev, zindan hayatında, Lokman hikmetinden başka, izzet ve değer de kazandığını belirtmiştir⁶²:

مرا گویی اگر دانا و حری به یمگان چون نشینی خوار و بی یار
به زنه‌ار خدایم من به یمگان نکو بنگر گرفتارم مپندار
نگوید کس که سیم و گوهر و لعل به سنگ اندر گرفتارند یا خوار
اگر خوار است و بی مقدار یمگان مرا اینجا بسی عز است و مقدار

Eğer bana dersin ki âlim ve layık, Yumgân'da nasıl yaşıyorsun zelil ve dastsuz?

Allah'ımın sığınağındayım Yumgân'da, iyi bak beni tutsak sanma!

Kimse demez ki gümüş, mücevher ve yakut, taşta tutsaktır veya zelildir.

Eğer Yumgân zelil ve kıymetsiz bir yerse, bana burada izzet ve değer vardır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gereksinimlerinin karşılanmadığı zindandaki perişan hâlinin hiç kimse tarafından görülmediği için mutluydu.

⁶⁰ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 156-157.

⁶¹ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 437; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 209.

⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 17; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 209.

Başkaları tarafından hor görülmektense, zindan hayatının eziyetini çekmeye razı olmuştur⁶³:

من بدین رنج حبس خرسندم این قضارا نکردم انکاری
تا عزیزی نبیندم بجهان در بلای نیاز چون خواری

Hapsin bu eziyetine razıyım, bu kaderi inkâr etmem.

Cihanda bir kişi görmez beni, böyle ihtiyaç belasında zelil.

Firar Düşüncesi ve Teşebbüsü: Yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde, ulaşılması güç sarp dağların zirvelerine inşa edilen ve yüksek surlarla çevrili olup olağanüstü güvenlik tedbirleri altında bulundurulmuş askerî kalelerin⁶⁴ içinde yer alan zindanlardan kaçıp kurtulabilme ihtimali neredeyse yoktu. Zindanlar, firara karşı dışarıdan ve içeriden çeşitli engellerle donatılmıştı. Mahkûmlar, yıllar süren zorlu hapislik hayatının getirdiği bezginlik, tahammülsüzlük ve sevdiklerine kavuşma isteği gibi ruhsal/duygusal tetikleyicilerin etkisiyle firar etme fikrine kapılabiliyorlardı. Hatta kurtulma arzusuna ve hayaline kavuşabilmek üzere, zindandan kaçma düşüncesini eyleme geçirenler de olmuştur. Özellikle Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin zindannâmesi, onun bu hissiyatı ve teşebbüsleri haberleriyle doludur.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Hârezmşah sultanı Alâü'd-Dîn Tekiş döneminde münşilik vazifesi görmekteydi. Dolayısıyla Hârezm bölgesi onun yaşamının merkezi durumundaydı; bütün çevresi de buradaydı. Nitekim o, dost özlemi içerisinde Hârezm'i arzuladığını ifade etmiştir. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Güç yetirilemeyen şeylerden kaçmak, peygamberlerin sünnetlerindendir⁶⁵." hadisini aklından geçirmek suretiyle, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hareket ettiği gibi, kendisi de içerisinde bulunduğu durumdan kaçıp kurtulmaya azmetmişti⁶⁶. Ancak her yolu denese de zindandan firar etmekte muvaffak olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, dışarı çıkmak ve aydınlığı görebilmek için bütün hilelere başvurduğunu; fakat bütün kapılardan (*derhâ*) geri döndüğünü, hiçbir çare bulamadığını

⁶³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 500; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 209.

⁶⁴ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 151.

⁶⁵ "el-Firâru mimmâ lâ yutâk min süneni'l-Mürselîn."

⁶⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 327.

bildirmiştir⁶⁷. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, hapisten firar etmekte kendisini hiç başarılı görmemiştir. Üstüne üstlük firar teşebbüsünde bulunup da yakalanınca, gardiyanlar tarafından ayağına zincir vurulmuştur⁶⁸. Böylelikle o, "Kurtuluş ve sığınış ancak Allah'a dayanıp iltica etmektedir." duasının manasının idrakinde olduğunu ifade etmiştir⁶⁹.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da zindandan kaçıp kurtulmayı istiyordu; ancak hücresinde eli kolu bağlı bir vaziyette olduğunu ve dışarıyla tek bağlantısının, yalnızca bir yılanın geçebileceği kadar küçük bir duvar deliğinden ibaret olduğunu belirtmek suretiyle, bunun imkânsızlığını şöyle ortaya koymuştur⁷⁰:

منم امروز بسته در سمجی چشم بر دوخته چو مار گریز

Benim bugün bir hücrede eli kolu bağlanmış, yılan gibi firara göz dikmişim.

Vatan Hasreti: İnsan; tarihin her devrinde savaşlar, işgal, kıtlık, siyasî ve dinî baskılar vs. pek çok nedenden dolayı memleketinden başka bir diyara göç etmek zorunda kaldığı gibi, gurbette hapislik yaşayarak da vatan hasreti çekmiştir. Gurbet, yalnız fiziki ayrılık ve uzaklığı değil, manevî yönden de yalnızlık ve kimsesizliği ifade etmektedir. Dolayısıyla vatan hasretinin ruh ve beden sağlığı üzerinde son derece olumsuz etkileri olduğu şüphesizdir. Zindanda vatandan ayrı düşmenin süresi uzadıkça, hasret de o nispette artıyordu. Zindan eziyetinden dolayı çoğu zaman ölümü dahi arzulayan mahkûmlar, yurtlarına bir daha dönememe hissiyatı yaşıyorlardı. Böylece vatan hasretleri hiç dinmiyordu. Çektikleri vatan hasretini kaleme aldıkları metinlerde aksettiren şairler ve yazarlardan Belhli Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî Nîşâbûr'da, yine Belhli Nâsir-ı Hüsrev Bedahşan'daki Yumgân Vadisi'nde, Hemedânî Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî Bağdat'ta, aslen Hemedânî bir aileye mensup olup Lâhor'da doğan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise bugünkü Hindistan ve Afganistan'ın muhtelif yerlerinde hapsedilmişlerdir. Gurbetlik, dolayısıyla vatan hasreti, şair ve yazar

⁶⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 339.

⁶⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 347.

⁶⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 340.

⁷⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 303; Veliullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 154.

mahkûmların şiirlerinde, doğup büyüdüğü topraklardan uzak kalma ve geçmişi özlemle yâd etme olarak ortaya çıkmıştır. Onlar, çoğu zaman bir haber dahi alamadıkları aile bireyleri, akrabalar, dostlar, tanıdıklar ve hemşehrilerinden uzak olmak bir yana, vatan topraklarının bağrında yer alan her şeye hasret kalıp, bunlara kavuşma arzusunda olmuşlardır. Nitekim onlar memleketlerinin evlerine, tepelerine, ovalarına, nehirlerine, bahçelerine, ağaçlarına ve hayvanlarına duydukları özlemi de şiirlerine dercetmişlerdir.

Yalnızlık ve kimsesizliğini en sık dile getirenlerden birisi olan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, hüznü ve karamsar bir duygu durumu olan vatan hasretini de, esasen bir müdafaanâme olup, aynı zamanda bir zindannâme niteliğini de haiz olan *Şekva'l-Garîb*'inde, gerek mensur ve gerekse manzum olarak sıklıkla işlemiştir. Bağdat zindanlarında iken doğduğu ve yetiştiği toprakları hatırlayıp sıkça yâd eden Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Ervend ve Hemedân'da geçen çocukluk yılları aklına geldikçe gözlerinin yaşardığını, içinin paramparça olduğunu söyledikten sonra, o günlere dönüp şu şiiri terennüm ettiğinden bahsetmiştir⁷¹:

ألا ليت شعري هل ترى العين مرة ذرى قلتي أروند من همدان
بلاد بها نيطت على تماثمي وأرضعت من عفتها بلبان

*Ah, ah! Göz tekrar görür mü? Hemedân'ın Ervend'in tepelerini!
Tılsımları o beldelere bağladı beni, sütleriyle besledi iffetli kadınları beni.*

Vatan hasretiyle yanıp tutuşan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, zindanda kendisini memleketine götüren bir kervan yolcusu olarak tahayyül ederek, hayallerini ve dolayısıyla arzularını dokunaklı bir şekilde şöyle ifade etmiştir: “Sanki ben Hemedân'a giden ve ovaları, tepeleri yeşermiş, tüm beldelerin kışkandığı ipek gibi olan bahara bürünmüş, misk gibi kokular yayılan, nehirlerinden soğuk suların aktığı Mâvşân'da yüklerini boşaltan Irak kervanında gibiyim. Kervan orada gönül okşayan bahçelerde konaklayıp, yapraklı ağaçların altında gölgeleniyor.” Bundan sonra Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, kervandakilerin bülbül şakıması ve güvercin nağmesi gibi şu beyti tekrarlayıp durduklarını söylemiştir⁷²:

⁷¹ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁷² Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 232-234.

حیاک یا همدان الغیث من بلد سقاك یا ماوشان القطر من واد

Şehirlerden gelen su seni yaşatsın, ey Hemedân! Vadilerden gelen katreler de seni yaşatsın, ey Mâvşân!

Vatan hasretiyle birlikte, memleketindeki kardeşleriyle de kavuşma arzusunda olan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, kardeşlerini hiç unutmadığını söyleyerek, hayallerine ve tasvirlerine şöyle devam etmiştir: “Sonra bu kervanı kardeşleri karşıladı ve genciyle, yaşlısıyla hâlimizden sual ettiler. Canlar boğaza dayandı ve gözler yaşla doldu.” Ardından o, Hz. Peygamber’e nispet edilen “Vatan sevgisi imandandır.” hadisine ve Hz. Peygamber’in vatan hasretine dair rivayetlere atıfla, Allah’ın elçisi bile vatanına karşı özlem duyup bunu dile getiriyorsa, kendisinin gurbette ve zindanda türlü sıkıntılara gark olmuş ve sürekli hüzne maruz kalmış zayıf hâliyle nasıl özlem duymayacağını beyan etmiştir. Nihayetinde Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, şu beyitleri söylemiştir⁷³:

أحب عباد الله ما بين منعج وحرّة لیلی أن تصوب سحابها
بلاد تلقتنی بهن قوابلی وأول أرض مس جلدی ترابها

Minac ile Leyla’nın yurdu arasındaki Allah’ın kullarını, severim; bulutlar oraya yağsın isterim.

Ebeler beni orada doğurttu, dokunduğum ilk yer orasıdır.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, yalnız *Şekva’l-Garîb*’inde değil, yine zindan ve zindan hayatı ile ilgili başka şiirlerinin yer aldığı yazışmalarında da çektiği vatan hasretinden bahsetmiştir⁷⁴:

گویند مرا ای ز وطن بگسسته چونی چونم دلشده و جان خسته

*Bana söylerler ki ey vatanından ayrı düşmüş! Nasılsın? Nasıl mıyım?
Gönlü yitik ve bedeni yorgun.*

⁷³ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 234-237.

⁷⁴ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, II, s. 409; Velîüllâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 167.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'den başka, çeşitli sebeplerle zindana düşüp memleketlerinden uzakta hapsedilen diğer Gazneli ve Büyük Selçuklu devri yazarları ve şairleri de gurbetten yakınarak, vatan hasretlerine dair ifadelerde bulunmuşlardır. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, doğum yerinin Belh, büyüdüğü yerin Merv, gençliğini geçirdiği yerin Nesâ, en güzel günlerini yaşadığı yerin Hârezm olduğunu söyledikten sonra, "şimdi" ise çöplük (*mezbele*) olarak tesmiye ettiği Şâdyâh'ta olduğunu belirtmiştir⁷⁵.

Nâsır-ı Hüsrev, zindan hayatı yaşadığı Yumgân Vadisi'ndeyken memleketi Belh'e öylesine hasret kalmıştır ki, seher yeline hitaben Belh'teki evine de uğramasını söylemiştir. Ayrıca, kötümser bir ruh hâli içerisinde, memleketini görmeyeli şehrin bayındırlığının kalmamasından duyduğu korku ve endişeyi dile getirmiştir⁷⁶:

ای باد سحر اگر گذری بر دیار بلخ بگذر به خانه من و آنجای جوی حال
بنگر که چون شدست پس از من دیار من با او چه کرد دهر جفا جوی بد فعال
ترسم که زیر پای زمانه خراب گشت آن باغها خراب شد و آن خانه ها تلال

*Ey seher yeli! Belh diyarına yolun düşerse, evime uğra ve hâlini sor!
Benden sonra diyarım nice olmuş bak! Kötü amel işleyen cefa eden felek
ona ne etmiş!*

*Zamanenin ayağının altında harap olmasından korkarım, o bağların
harabe olmasından ve o evlerin virane.*

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, memleketi Lâhor'a duyduğu özlemi, şehirle bir sohbet hâlinde nazma çekmiştir. O, kendisini bir "güneş", "aslan" ve "sevgili yavru" olarak göstermesine mukabil, Lâhor'u da bir "kuş cenneti" olarak göstermiştir⁷⁷:

ای لاهور و یحک بی من چگونه ای بی آفتاب روشن روشن چگونه ای
تو مرغزار بودی و من شیر مرغزار با من چگونه بودی و بی من چگونه ای
ناگه عزیز فرزند از تو جدا شدست با درد او به نوحه و شیون چگونه ای

⁷⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 351.

⁷⁶ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 194.

⁷⁷ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 194.

*Ey Lâhor! Ne yazık! Bensiz nasılsın? Işıksız güneşle nasıl aydınsın?
Sen kuş cennetiydın ve ben kuş cennetinin aslanı, benimle nasıldın ve
bensiz nasılsın?
Sevgili yavru ansızın senden ayrıldı, onun derdiyle feryat ve figan nasıl?*

Yalnızlık ve Kimsesizlik: Doğup yaşadıkları yerlerden uzak diyarlarda, dış dünyadan izole edilmek suretiyle anne, baba, kardeş, evlat ve dostlarının özlemi içinde, zindanda kendi hâllerine bırakılan mahkûmlar, derin bir yalnızlık ve kimsesizlik hissiyatı yaşıyorlardı. Yalnızlık ve kimsesizlik, şüphesiz, ruh sağlığına zarar veren başlıca duygu durumlarından biridir. Ağır koşullar ve içinde bulundukları maddî ve manevî çeşitli sıkıntılar altında, çoğu zaman hücrede yalnız başlarına tutulan mahkûmlar, gardiyanlardan başka kimseyi görmüyorlardı⁷⁸. Bununla birlikte, arada bir diğer mahkûmlarla bağlantı kurabildikleri⁷⁹; hatta nadiren de olsa yine öteki mahkûmlarla bir arada kalabildikleri⁸⁰ anlaşılmaktadır. Mahkûmlar; sevdiklerinin, tanıdıklarının ve hatta çoğu zaman sadece bir başkasının varlığından, yakınlığından, himayesinden mahrum kalmışlardır. Genellikle ikbal devirlerinin ardından hapse düşüp de böyle duygulara kapılan mahkûmların duydukları hislerin şiddeti malumdur. Şair ve yazar mahkûmlar, kaleme almış oldukları metinlerde yalnızlık ve kimsesizlik duygularını etkileyici bir biçimde dile getirmişlerdir.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, yolun zor gelmemesi için bir yoldaş, gurbetin keder vermemesi için bir dostun lazım geldiğini⁸¹; öte yandan, sıkıntı bastığında teselli edecek birisini bulamayanın da acınacak bir kişi olduğunu belirterek⁸², aslında kendi durumunu ortaya koymuştur. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, yalnızlık ve kimsesizlik içerisindeki ruh hâlini şöyle ifade etmiştir: “Ayrılık ateşi, dostlarımla kalan muhabbetimi yakıp yıktı... Üstelik ne bu acıların bir kısmını giderecek ve kardeşlerin sebep olduğu sıkıntıları dağıtacak bir dost, ne de zamanın getirdiklerini kendisine şikâyet edip de bu zor durumun kalkmasına katkıda bulunacak

⁷⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 514.

⁷⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 420.

⁸⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 347.

⁸¹ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 232.

⁸² Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 230.

bir kardeş var⁸³.” Nihayet, Aynü’l-Kudât-ı Hemedânî, gündüzleri ve uzun geceleri etrafına bakınıp durduğunu, ancak sevdiği birisini göremediğini söylemiştir⁸⁴.

Zindan hayatını gam kaynağı olarak gören Hâkânî-yi Şîrvânî, gam evi (*gamhâne*) olarak tesmiye ettiği zindana düşenlerin daima bir dosta ihtiyacı olduğunu belirtmiştir⁸⁵. O, başka bir beytinde de yine gama vurgu yapmak suretiyle, hapisliği sürecinde bir dert ortağı yokluğundan, bu arada bir de sevgili yokluğundan yakınmıştır⁸⁶:

روزم فرو شد از غم و هم غمخوری ندارم رازم بر آمد از دل و هم دلبری ندارم

Gamdan güneşim battı ve bir dert ortağı yoktur, gönülden sırrım ortaya çıktı ve bir sevgili yoktur.

Felekî-yi Şîrvânî de Hâkânî-yi Şîrvânî gibi zindanda gam çekmekteydi ve zindan hayatının her türlü olumsuzluklarından daha kötü olan bir şey olarak, derdini paylaşacak bir kimsenin olmamasını göstermiştir⁸⁷:

با همه رنج و محنت این بتراست که غم هست و غمگسارم نیست

Bütün eziyet ve sıkıntıdan daha kötü olan şey, gamımın olması ve dert ortağımın olmaması.

Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, yalnızlık ve kimsesizliğini bilhassa geceleri derinden hissediyordu. Öyle ki, yalnızlık ve kimsesizliğine dair duygu durumlarını ifade ettiği beyitlerinde geceye vurgu yapmıştır. O, özellikle Nây Kalesi zindanındaki hapislik hayatı tasvirlerinde yalnızlık ve kimsesizlik duygu ve düşüncelerine yer vermiştir. Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, zindanda öylesine yalnızlık ve kimsesizlik yaşıyordu ki kaldığı zindanın da içinde bulunduğu kalenin kurulu olduğu dağları, gecenin sessizliğinde seslerini işittiği kuşları ve küçük bir pencereden seyrettiği

⁸³ Aynü’l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 228-229.

⁸⁴ Aynü’l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 228-229.

⁸⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 320.

⁸⁶ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 279.

⁸⁷ Felekî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-ı Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, Tahran 1345/1966, s. 24; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 187.

yıldızları kendisinin dert ortağı olarak göstermiştir. Bu arada, içini döküp sohbet hâlinde olduğu dağların ve kuşların kendisine bir karşılık verememesine de yanmaktadır. Öyle ki, Nây zindanındayken dağlar ile konuşup onlara bir şeyler sorduğunda, yankıdan başka bir cevap alamıyordu⁸⁸. O, yıldızlar ve kuşlarla kurduğu ünsiyeti ise şöyle nazma çekmiştir⁸⁹:

من آن غریم و بی کس که تا به روز سپید ستارگان ز برای من اضطراب کنند

O garip ve kimsesiz benim ki sabaha kadar, yıldızlar benim için ıstırap duyarlar.

بر این حصار مرا باستاره باشد راز بچشم خویش همی بینم احتراق و قران

Bu hisarda yıldızlarla dertleşiyorum, kendi gözümle ihtirâk ve kırânî⁹⁰ görüyorum.

نوا گوی بلبل که بس خوش نوائی مبدا ترا زین نوا بینوائی
نواهای مرغان دو سه نوع باشد تو هر دم زنی با نوائی نوائی
بخسبند مرغان و تو شب نخسبی مگر همچو من بسته در حصن نائی

Ey bülbül! Tatlı tatlı ötüşünle terennüm et! Bu ses senin için sessizlik olmasın.

Kuşların ötüşleri iki üç türlü olur, sen aynı şeyden dem vuruyorsun.

Kuşlar uyurlar ama sen gece uyumuyorsun, yoksa Nây zindanında benim gibi bağılı mısın?

Aile Bireylerinin İstirabı: Mahkûmlar; zindanların fiziki yapıları, imkânsızlıkları ve yaşam koşullarının elverişsizliği altında hapis sürelerini doldururlarken duygu, düşünce ve hayal dünyalarını pek çok konu işgal

⁸⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 1.

⁸⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 419, 515; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

⁹⁰ İki gezegenin bir burçta 1 derece ve 1 dakika uzaklıkta birbirine yaklaşmasına kırân ve mukârane, bu durumun güneşle ay arasında olmasına ictimâ, güneşle beş gezegenden biri arasında olmasına da ihtirâk denilir. Kırân kelimesi tek başına kullanıldığında "Jüpiter'le (Müşteri) Satürn'ün aynı burçta bulunması" anlamına gelir (Yavuz Unat, "Kırânât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2022, c. XXV, s. 436).

ediyordu. Herkesten ve her şeyden ayrı bir hâlde, dış dünyadan koparılacak çoğu zaman tek başlarına tecrit altında tutulan mahkûmlar, en büyük özlemi ailelerine karşı duyuyorlardı; vatan hasreti ve dostlarına kavuşma isteği de cabasıydı. Mahkûmların bir kısmı, dış dünya ile olan sınırlı bağlantıları dâhilinde, yalnız dostlarıyla değil, aileleriyle de haberleşebiliyorlardı. Bununla birlikte bu iletişim, son derece kısıtlıydı⁹¹. Öte yandan, bazen bu irtibatın tamamen kesildiği de oluyor ve mahkûmlar uzun bir süre ailelerinden haber alamıyorlardı. Bazı mahkûmlar ise aileleriyle haberleşmekten tamamen mahrum durumdaydılar. Mahkûmlar, zorlu zindan hayatından çektikleri sıkıntıların yanında, aile üyelerinden haber alamamanın hüznüyle de boğuşuyorlardı. Daha kötüsü, ailesinden kişilerin ölümüne şahit oluyorlar; onları kaybetmenin derin üzüntüsünü yaşıyorlardı.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, mektuplaşamadığı kardeşlerini hatırladıkça, şiir terennüm ederek teselli arıyordu⁹². Hâkânî-yi Şîrvânî, zindandayken çocuğunun ölüm haberini almıştır⁹³. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, mahkûmiyeti esnasında babasını ve çocuğunu kaybetmiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da annesi, babası, kızı ve oğlundan haber alamadığından dertlenmekle birlikte, gün gelmiştir ki babasının ve oğlunun ölümünden haberdar olmuştur. Ayrıca yaşlı annesinin, eşlerinin ve kızının özlemini çekmiştir. Aile bireylerinin özlentisi ya da acılarıyla içleri yanan mahkûm şairler ve yazarlar, yaşadıkları keder dolu süreçte mensur olsun, manzum olsun son derece dokunaklı metinler kaleme almışlardır.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindannâmesinde, çok sevdiği evladını uzun uzun nitelemiştir. Nitekim o, evladından “gönül meyvesi, göz nuru, hilkatın özü, varlığın özeti, hayatın anlamı, mutluluk sebebi” olarak bahsetmiştir⁹⁴. Çocuğunun ve babasının ölümüyle her iki acıyı da yaşayan Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, bu hadiseleri “cana kasteden iki darbe” ve “iki zehirli şerbet” olarak nitelemiştir⁹⁵. Özellikle evladının kaybı, onu derinden sarsmıştır.

⁹¹ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 155.

⁹² Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁹³ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 192.

⁹⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 333.

⁹⁵ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 336.

Öyle ki, kendisinin içine düştüğü bu ateşi, abıhayatın bile söndürmekte kifayetsiz kalacağını söylemiştir⁹⁶. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, bu kez de “ciğerimin köşesi” olarak andığı çocuğunun ve dahi babasının acısının, “ölümden beter” olarak tavsif ettiği zindan hayatında çektiği sıkıntılara eklenince, düştüğü ruh hâlini şöyle ifade etmiştir⁹⁷:

از مرگ پدر هست غم هر دم بیش وز داغ جگر گوشه دلی دارم ریش
این واقعه ایست همگنان را در پیش اکین غم (ایشان دو ه) خورم یا غم خویش

Babamın ölümünden dolayı kederim her zamankinden fazladır, ciğerimin köşesinin acısından dolayı yüreğim yaralıdır.

Ölüm gerçeği herkesin önünde durmaktadır, şimdi o ikisinin üzüntüsünü mü çekeyim kendime mi yanayım?

تا داد فلک ببند و زندان بپندم می گریم و بر کار جهان می خندم
دل از تن و جان و خان و مان برکندم از مرگ بتر چیست بدان خرسندم

Felek zindanda bana öğüt verdiğinden dolayı, ağlıyorum ve dünyanın işine gülüyorum.

Yüreğimi bedenimden canımdan ailemden kopardım, ölümden beter ne varsa ona razıyım.

Aile bireylerinin ıstırabına, şiirlerinde en fazla rast gelinen şair, şüphesiz, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'dır. Nitekim o, her bir aile bireyi için acıklı şiirler söylemiştir. Annesi, babası, oğlu ve kızının üzüntüsünün ok ve kılıç gibi yüreğine ve ciğerine battığını; gece gündüz onları düşünmekten ve dert etmekten tükendiğini ifade etmiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ne onlardan bir haber alabildiğini, ne de kendisinden onlara bir haber ulaştığını sızlanarak anlatmıştır. O, bu sıkıntılar içinde, gündüz kanlı gözyaşları akıtmış, yıldızlardan başka dert ortağı olmadığı geceleri uykusuz kalmış; benzi de sararıp solmuştur⁹⁸:

تیر و تیغست بر دل و جگرم غم و تیمار دختر و پسر

⁹⁶ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 334.

⁹⁷ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 327, 334.

⁹⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 331.

هم بدینسان گدازدم شب و روز غم و تیمار مادر و پدرم
 جگرم پاره است و دل خسته از غم و درد آن دل و جگرم
 نه خبر میرسد مرا زایشان نه بدیشان همی رسد خبرم
 از غم و درد چون گل و نرگس روز و شب با سرشک و با سهرم
 یا ز دیده ستاره می بارم یا بدیده ستاره می شمرم

Ok ve kılıçtır yüreğimde ve ciğerimde, kızımın ve oğlumun derdi ve düşüncesi.

Yine eritti beni gece ve gündüz, annemin ve babamın derdi ve düşüncesi.

Ciğerim paramparçadır gönlüm yorgun, gönlümün ve ciğerimin üzüntüsünden ve derdinden.

*Ne onlardan bana bir haber gelir, ne benden bir haber onlara ulaşır.
 Üzüntü ve dertten gül ve nergis gibi, gündüz gözü yaşlı, gece uykusuzum.
 Ya gözümle yıldız yağıdırıyorum, ya gözümle yıldız sayıyorum.*

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, birbirlerinden haber alamayan ve birbirlerinin özlemiyle yanıp tutuşan annesinin ve kendisinin içler acısı hâllerini, şairane bir biçimde birbirine benzetmiştir⁹⁹. Yaşlanmak ve saçların beyazlaması, acınacak bir duruma gelmek, ağlamaktan neredeyse görme yetisini kaybetmek, zayıflamak, dert ve üzüntüden göğsünü dövmek ve hareket edemeyecek, bir şey söyleyemeyecek duruma gelmek gibi hâl ve davranışlar bu nevidendir:

در غم زال مادری که شده است از غم و درد و رنج من شیدا
 نیل کرده دو برز زخم دو کف کرده کافور دیدگان ز بکا
 چون عصا خشک و رفت نتواند در دو گام ای عجب مگر بعضا

Ak saçlı ihtiyar bir anne olmuştur, benim gamımdan derdimden tasamdan perişan.

İki elinin darbesinden göğsünün iki yanı da mosmor olmuş, gözler ağlamaktan kâfur gibi bembeyaz olmuş.

Asa gibi kaskatı kesildi ve hareket edemedi, şaşılacak şey! İki adım atabildi, o da asayla.

⁹⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, a.g.e., s. 20-21.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ayrıca, eşlerini ve çocuklarını da bir arada anarak, onların acısını dile getirmiş ve bu kederden duyduğu tahammülsüzlüğü ifade etmiştir¹⁰⁰:

دلم ز محنت خون گشت و خون همی گریم همه شب از غم عورات و انده اطفال

Gönlüm sıkıntıdan dolayı kanla doldu ve kan ağlıyorum, her gece kadınların üzüntüsünden ve çocukların acısından.

تا کی غم یار و درد فرزند کشم بیمار فراق خویش پیوند کشم

Ne zamana kadar sevgilinin gamını ve evlat derdini, akraba ve dost acısını çekeceğim?

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hayatı boyunca Gazneli Devleti'ne hizmet etmiş bir babanın oğlu olarak, babasının ölümünü Gazneli zindanlarında haber almış ve bunun üzerine "sevgili baba"sına şu beyitleri ithaf etmiştir¹⁰¹:

از سنگم یا ز چیستم جان پدر خود داند کس که کیستم جان پدر
تو مردی و من بزیستم جان پدر بر مرگ تو خون گریستم جان پدر
بر مرگ تو چون نمودم ایجان پدر رخساره بخون بشویم ایجان پدر
سامان خود از که جویم ایجان پدر تیمار تو با که گویم ایجان پدر

Taştan mıyım? Neydenim ben? Sevgili baba! Kimse bilir mi kimim ben? Sevgili baba!

Sen öldün ben yaşıyorum sevgili baba! Senin ölümüne kan ağladım sevgili baba!

Senin ölümüne nasıl ağlamayayım ey sevgili baba! Yanağımı kanla yıkadım ey sevgili baba!

Huzurumu kimde bulayım? Ey sevgili baba! Senin düşünceni kime anlatayım? Ey sevgili baba!

¹⁰⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 312, 706.

¹⁰¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 701; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 192.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, babasını kaybetmekle birlikte, yine zindandayken oğlunun ölüm haberiyle de sarsılmıştır. O, evlat acısını öylesine derinden yaşamıştır ki âdeta yaktığı ağıtla feleğe çatmıştır¹⁰²:

نوحه زار زار درگیرید	پرده از روی صفه برگیرید
دل ز شادی و لهو برگیرید	تن به تیمار و اندهان بدهید
کزرو و بازگونه دورانی	ای فلك سخت نابسامانی
فتنه جسم و آفت جانی	محنت عقل و شدت صبری
خیره چشمی و تیز دندان	مار نیستی و شیر چنگالی
برکنی باز هرچه بنشانی	بشکنی زود هرچه راست کنی

Sofanın üstünden perdeyi kaldırın, hüngür hüngür ağıt yakın.

Endişe ve kederlerle yüzleşmeye razı olun, neşeden ve eğlenceden gönlünüzü uzaklaştırın.

Ey felek! Çok zavallısın, yanlış yolda gidersin ve baş aşağı olmuşsun.

Akıl sıkıntısı ve sabır katılığısın, cisim fitnessi ve can felaketisin.

Yılan dilli ve aslan pençelisin, donuk gözlü ve keskin dişlisin.

Düzene koyduğun her şeyi çabucak bozarsın, ektiğin her şeyi koparırsın.

Riyakâr ve Vefasız Tanıdıklara Sitem: Mahkûmlar; hapislik süreleri boyunca dost, hemşehri, sevgili ve aile üyelerinin hasretine gark olup, onlarla kavuşma hayaliyle ya da onları kaybetme üzüntüsüyle yanıp tutuşarak gözyaşlarına boğulmakla birlikte, bazı tanıdıklarına sitem etmekten de geri kalmamışlardır. Mahkûm şairlerden Hâkânî-yi Şîrvânî ve Nâsır-ı Hüsrev'in şiirlerinde onların, tanıdıklarının söz, hareket ya da davranışlarından dolayı üzüntü, alınganlık, kırgınlık, öfke vs. duygularına rastlamak mümkündür. Onlar, dostlarına ve akrabalarına riyakârlıkları ve vefasızlıkları nedeniyle gücenmiş ve sitemde bulunmuşlardır. Hâkânî-yi Şîrvânî, bütün tanıdıklarının ikiyüzlü insanlar olduğundan şikâyet etmiştir¹⁰³. O, başka bir beytinde de kendilerinden bir eziyet veya sıkıntı görmediği hiçbir tanıdığının olmadığını beyan etmiştir¹⁰⁴:

از این آشنایان که امروز دارم دمی نگذرد تا جفاي نبینم

¹⁰² Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁰³ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁰⁴ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 293; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 170.

مرا دل گرفت از چنین آشنایان بجای روم کاشنای نبینم

Bugün sahip olduğum tanıdıklardan, bir ceza görmediğim bir an geçmez. Böyle tanıdıklar gönlümü istila etti, bir yere gideyim ki bir tanıdık görmeyim.

Yine Hâkânî-yi Şîrvânî, zindandaki durumunu Hz. Yûsuf'un başından geçenlerle bütünleştirmiştir. Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından bir kuyuya atıldığından bahisle, kendisinin de hiç huzurunun olmadığı zindana, çok yakın dostlarının yüzünden düştüğünü söylemiştir¹⁰⁵:

يعقوب دلم ندیم احزان یوسف صفتم مقیم زندان
او در چه آب بود از اخوت من در چه آتشم ز اخوان

Gönlüm Yakûb gibi mahzun, Yûsuf gibi zindan sakiniyim. O kardeşleri yüzünden su kuyusunda idi, ben can dostlarım yüzünden ateş kuyusundaayım.

Nâsır-ı Hüsrev de eş dost ve akrabalarından yana dertliydi. Öyle ki o, akrabalarının kendisinden ilgilerini kestiklerini, böyle bir vaziyette Allah'tan başka kimsesinin olmadığını ifade etmiştir¹⁰⁶. Ayrıca, Allah'ın bizzat Kur'an'da, Hz. Peygamber'in amcası ve en azılı düşmanlarından birisi olan Ebû Leheb'in bile adından bahsettiği hâlde, tanıdıklarının kendisinin adını anmaktan içtinap ettiklerinden yakınmıştır¹⁰⁷:

روی بر تافته زو خویش چو بیگانه دستگیریش نه جز رحمت یزدانی

Akrabalar yabancı gibi ondan yüz çevirdi, Allah'ın rahmetinden başka yardımcısı yoktur.

چون کنند از نام من پرهیز اینها چون خدای
در مبارک ذکر خود گفته ست نام بو لهب

¹⁰⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 346; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁰⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 435; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁰⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 96; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

Bunlar benim adımdan nasıl sakınır? Allah bizzat Kur'an'da Ebû Leheb'in adını zikretmiştir.

Dostlara, Hemşehrilere ve Sevgiliye Özlem: Mahkûm şairler ve yazarlar, uzun hapislik sürecinde, aslında olan ancak uzakta bulunan dostlarına, hemşehrilerine ve sevgililerine hasret çekmişlerdir. Aile bireylerinden ayrı olmanın yanı sıra, sevdiklerinden de uzakta bulunmak, onların yalnızlık ve kimsesizlik duygularını ve bu yüzden duyduğu acıları daimî bir surette depreştiriyordu. Mahkûmlar, çoğu zaman dostlarının, hemşehrilerinin ve sevgililerinin hayali ve düşüncesiyle kendilerini avutuyorlardı.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, gerek manzum ve gerekse mensur olarak dost ve sevgili özlemini en sık dile getirenlerin başında gelmektedir. O, zindan hayatında yaşadığı zorluklardan dolayı içerisinde bulunduğu durumu ve sevdiklerinden ayrı kalmanın üzüntüsünü şöyle dile getirmiştir: “Zamanenin havadisinden öyle acı çektim ki bunları nuranî güneşin yüzeyine yazsalar, orası kararır; bu musibetler nisan bulutunun içine girse, ateş yağar. Sevdiklerimden (*azîzân*) ayrı kalmak, yüreğimi öyle yaktı ki onun alevinden bir parça gökyüzüne ulaşsa, seyyareyi yakar; onun kıvılcımları denize tesir etse, derindeki balığı pişirir¹⁰⁸.” Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindana düşünce birlik beraberliğinin bozulup dostlarından ayrı düştüğünden bahisle¹⁰⁹; gözlerinin hiçbir dost (*mahbûb*) görmediğinden dolayı üzgün olduğunu, gönlünün ise dostlarının (*dûstân*) hasretinin kederinden bir sûfî gibi sabır hırkası giydiğini belirtmiştir¹¹⁰. O, zindandayken sevdikleriyle (*azîzân*) sohbet ettiği ve dostlarıyla (*yârân*) bir arada bulunup sefa sürdüğü günleri anımsadıkça dertlenmiştir¹¹¹. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, dost sevgi ve özlemini, bu arada ikbal devirlerini yaşadığı Hârezm hasretini, Horasan zindanlarında şöyle dile getirmiştir¹¹²:

می کشم در فراق سختیحا هجر یاران بگفتن آسان است

¹⁰⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁰⁹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 323.

¹¹⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 357.

¹¹¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 356.

¹¹² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 324.

دل و جان در نعیم خوارزم اند وای بر تن که در خراسان است

Ayrılıkta zorluklar çekiyorum, dostlardan ayrı düşmenin acısını söylemek dile kolaydır.

Gönül ve ruh Hârezm cennetindedir, eyvah ki beden Horasan'dadır.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, yalnız dostlarına değil, sevgilisine de büyük özlem içerisinde olmuştur. Nitekim o, sevgilisine kavuşma isteğini ve ruh hâlini şu beyitleriyle ifade etmiştir¹¹³:

زمانه محنت و رنجم یکی هزار کند گهی که با دلم اندیشه تو یار کند
خیال طلعت تو سوی خاطرم هر دم دو اسبه تازد تا صبر من شکار کند
بسا غما که دلم خورد در جدایی تو اگر دلم نخورد غم بگو چه کار کند
اگر ضمیرم بر چرخ سایه اندازد زهاب چشمه خورشید را شرار کند

Felek benim sıkıntı ve derdimin birini bin etti, zaman zaman senin düşünceni yüreğimle yoldaş etti.

Senin parlak yüzünün hayali her lahza aklımdadır, sabrımı avlamak için iki atlı hücum etti.

Gönlüm senden ayrı kalmaktan çok gam çekti, benim gönlüm gam çekmesin de ne etsin!

Eğer benim yüreğim gökyüzüne gölge düşürse, güneşin membaini kor eder.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da zindanda gözyaşları içerisinde geçirdiği uykusuz gecelerde, gözünün önünde sevgilisinin hayalinin canlandığını bildirmiştir. Ve sevgilisini ay yüzlü, gül yanaklı, gümüş çeneli olarak tasvir etmiştir. O, hücrede yalnızlık ve kimsesizliğine de vurgu yapmak suretiyle, çektiği ıstırapın tek şahidi olarak sevgilisinin hayalini ve edebiyatta daha ziyade mecaz ve teşbih unsuru olarak kullanılan, muhtemelen hücredeki küçük bir yarıktan seyredildiği parlak bir yıldız kümesi olan Süreyyâ Yıldızı'nı göstermiştir¹¹⁴:

نخفته ام همه شب دوش و بوده ام نالان خیال دوست گواهی منست و نجم پرن

¹¹³ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 329.

¹¹⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 388.

نشسته بودم کآمد خیال او ناگاه چو ماه روی و چو گل عارض و چو سیم ذقن

Önceki gece hiç uyumadım ve inleyip durdum, sevgilinin hayali ve Süreyyâ Yıldızı şahidimdir.

Oturdum; onun hayali ansızın geldi, ay yüzlü, gül yanaklı, gümüş çeneli.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, yalnız sevgilisini değil, dostlarını ve hemşehrilerini de aklına getirdiğinde hüngür hüngür ağladığını söylemiştir¹¹⁵:

چنان بگریم کم دشمنان ببخشایند چو یادم آید از دوستان و اهل وطن

Öyle ağlarım ki düşmanlarım şefkat gösterirler, dostları ve hemşehrileri yâd ettiğimde.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân; sevgilisi, ailesi ve dostlarıyla geçirdiği günlerinin güzelliğini, o günlerin mevsimsel ve iklimsel nitelikleriyle de bütünleştirmiştir. Nitekim o, sevdikleriyle beraber olduğu Nevruz ve Mihrigân, yani bahar ve hazan zamanlarının da özlemi içerisinde olmuştur¹¹⁶:

در آرزوی بوی گل نوروزم در حسرت آن نگار عالم سوزم

Nevruz çiçeğinin kokusunun özlemi içerisindeyim, o sevgilinin hasreti içerisinde yanarım.

فزونست ده سال تا من کنون نه با دوستانم نه با دودمان

نه دل بیندم لذت نوبهار نه تن یابدم نعمت مهرگان

On yıldan fazladır bugüne kadar, ne dostlarımlayım ne de ailemleyim. Ne gönlüm Nevbahar'ın lezzetini alıyor, ne bedenim Mihrigân'ın nimetini buluyor.

Felekî-yi Şîrvânî, dostundan uzak kaldığından bedeninin azap çektiğini, sevgiliden uzak kaldığından gönlünün onun derdiyle

¹¹⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 387; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

¹¹⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *a.g.e.*, s. 406, 711; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 149.

dolduğunu belirttiikten sonra; dost ve sevgiliden ayrı düşmesinden dolayı kebab olduğunu, yani onların sıkıntısından perişan bir hâle geldiğini ifade etmiştir¹¹⁷.

Nihayet, Nâsır-ı Hüsrev de feleğe sitemle, bahtının açık olduğu zamanlarda birlikte olduğu dostlarına karşı duygularını şöyle dile getirmiştir¹¹⁸:

ای بی وفا زمانه چه جویی همی ز من کز پس محالها مرا دیگرست حال
آن روزگار چون شد و آن دوستان کجا دیدارشان حرام شد و یادشان حلال

Ey vefasız felek benden ne istiyorsun? Senin hilelerinden sonra hâlim değişti.

O zamanlara ne oldu? O dostlar neredeler? Onlarla görüşüp karşılaşma haram oldu ve onları yâd etmek ise helal.

Sonuç

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairleri ve yazarları, hapsedildikleri zindanların son derece olumsuz fiziki şartları içinde, zorlu ve sıkıntılı bir zindan hayatı geçirmişlerdir. Bunların neticesinde, ciddi bedenî hasarlara maruz kalmalarının yanı sıra, yoğun ruhsal/duygusal değişimler, bozukluklar ve hâller de yaşamışlardır. Hatta bunların çoğunun kalıcı olabildiği; yani mahkûmun zindandan kurtulmasından sonra da etkilerini devam ettirebildiği de görülmektedir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî gibi mahkûm şairlerin ve yazarların habsiyyelerine istinaden zindanda mahkûmun bedensel durumu olarak kirlilik, zayıflık, bel bükülmesi ve kamburlaşma, yüz sararması ve solgunluğu, yaşlılık ve saç beyazlaması; ruhsal/duygusal durumu olarak da zaman algısının bozulması, gözyaşı dökme, inleyip sızlanma, mahkûmiyetten memnuniyet, firar düşüncesi ve teşebbüsü, vatan hasreti, yalnızlık ve kimsesizlik, aile bireylerinin ıstırabı, riyakâr ve vefasız tanıdıklara sitem, dostlara, hemşehrilere ve sevgiliye özlem belirlenmiştir. Fizyolojik etkilerin psikolojik etkileri de beraberinde getirdiği malumdur. En temel gereksinimlerini gidermeye dahi elverişsiz

¹¹⁷ Felekî-yi Şîrvânî, *a.g.e.*, s. 49; Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 187.

¹¹⁸ Velîullâh Zaferî, *a.g.e.*, s. 169.

zindanlarda ağır tecrit koşulları altında meşakkatli bir hapislik süreci geçiren mahkûm şairlerin ve yazarların müşterek hususlarda serzenişleri olmakla birlikte, bazı ruhsal/duygusal durumları daha tesirli yaşayanlar ve dolayısıyla bunları daha sık dile getirenler de mevcuttur. Örneğin; zindanda kirlilikten en fazla bahseden Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, döktüğü gözyaşını ve aile bireylerine duyduğu ıstırabı da dile getirenlerin başında gelmektedir. Diğer yandan, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî dostlarına ve sevgilisine olan özlemini; Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî ise yalnızlık ve kimsesizliğini en sık söz konusu edenlerdir. Zorlu zindan hayatının mahkûmları bedensel ve ruhsal/duygusal yönden çökerttiği bir vakıa olmakla birlikte, içerisinde bulundukları bu durumun mahkûm şairler ve yazarlar için bir esin kaynağı olduğu, onların yaratıcı duygu ve düşüncelerini kuvvetlendirdiği de yadsınamaz. Bu çalışmanın ilk serisinde ise aynı mahkûm şairlerin ve yazarların mezkûr edebî eserlerinden istifadeyle, bu kez zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece Orta Çağ tarihi araştırmalarında önemli bir kaynak türü olarak edebî metinlere istinaden Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri zindanlarının ve mahkûmlarının durumu bir dereceye kadar aydınlatılmaya gayret edilmiştir.

Kaynakça¹¹⁹

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Nâme-hâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Affîr Useyrân, c. II, Çâp-ı Ofset-i Golşen, 1362/1983.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garîb (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan-S. Yalın-M. Sandıkçı-A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *et-Teveşşül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385/2006.

Felekî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-ı Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, Tahran 1345/1966.

¹¹⁹ Bu çalışmanın ilk serisinde habsiyye şairleri, yazarları ve habsiyye edebiyatı ile ilgili geniş bir kaynakça verilmiştir. Burada aynı literatür tekrarlanmamış; sadece serinin bu ikinci çalışmasında istifade edilen kaynaklar ve araştırma eserler gösterilmiştir.

Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-ı Zevvâr, Tahran 1382/2003.

Kurtuluş, Rıza, “Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 352-353.

Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-ı Gulşâ’î, Tahran 1362/1983.

Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Mînovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-ı Dânişgâh-ı McGill û Dânişgâh-ı Tehrân, Tahran 1357/1978.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 147-160.

Sharma, Sunil, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Mas’ûd Sa’d Salmân of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000.

Tarıfci, Sinan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, s. 19-42.

Tarıfci, Sinan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyelerinde Zindan -1-: Zindanın Fiziki Yapısı, Özellikleri ve Zindan Hayatı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Mayıs 2025, c. VII, S. 14, s. 299-322.

Unat, Yavuz, “Kırânât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2022, c. XXV, s. 436-437.

Velîullâh Zaferî, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-ı Şî’ir-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendîyye-*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985.

Extended Abstract

During the Ghaznavīds and Great Seljūks periods, when Persian literature made great progress, a new literary genre called habsiyya (prison poems) emerged. Habsiyyas written in verse or prose, deal with dungeon (zindān) and dungeon life. The word habsiyya was first used by Nizāmī 'Arūdī-i Samarkandī for Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān's poems on the dungeon. Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, who gave rise to the habsiyya literature, is one of the poets who provides the most diverse and detailed information on this subject in every aspect. After Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, other prominent imprisoned poets and writers of classical Persian literature imitated him in writing habsiyya. The various types of sources used in Medieval studies have little or nothing to say about the dungeon and dungeon life. The habsiyyas provide detailed and original information about the dungeon and dungeon life from an insider's perspective, directly from the first hand and reflecting the truth. Habsiyyas, which reflect the observations and experiences of the poets and writers who were imprisoned, shed some light on this subject, on which the various types of sources are silent or inadequate.

By utilizing the habsiyyas written by imprisoned poets and writers such as Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, Khākānī-i Shirwānī, Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī, Mujīr al-Dīn-i Baylakānī, Bahā al-Dīn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdādī, Nāsir-i Khusraw, and Falaqī-i Shirwānī, it is possible to draw a portrait of the dungeon and dungeon life during the Ghaznavīds and Great Seljūks. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life were specified based on the works of the same imprisoned poets and writers. In the aforementioned study, the following were identified as the structural features of dungeon: High location, unfavorable interior elements, narrowness, darkness and coldness. On the other hand, the following were identified as elements of dungeon life: Food inadequacy/absence, clothing inadequacy/absence, carpet inadequacy/absence, night depression and sleeplessness, occupation, being chained and the damage caused by the chain to the body. The imprisoned poets and writers of the Ghaznavīds and Great Seljūks periods had a troubled dungeon life in unfavorable physical conditions of the dungeons in which they were imprisoned. Prisoners were often faced with the inability to satisfy even the most basic physiological needs such as eating, dressing, covering themselves, breathing air. As a result, in addition to suffering serious physical damage, they also experienced intense mental/emotional changes and disorders. It is known that physical effects are accompanied by psychological effects. In this second series of the study,

the physical and mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be discussed. In this context, the physical state of the prisoner in the dungeon was determined as dirtiness, weakness, bending of the waist and hunchback, yellowing and pallor of the face, aging and graying of the hair; and the mental/emotional state of the prisoner was determined as distortion of time perception, weeping, satisfaction with imprisonment, thoughts and attempts of escape, homesickness, loneliness and desolation, suffering of family members, reproach to hypocritical and unfaithful acquaintances, longing for friends, fellow countrymen and lovers. Although the imprisoned poets and writers had common complaints, there were also those who experience certain mental/emotional states more effectively and therefore express them more frequently. For example, Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān was the one who mention the most dirtiness in the dungeon. He also frequently mentioned his weeping and his suffering of family members. On the other hand, Bahā al-Dīn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdādī frequently mentioned his longing for friends, fellow countrymen and lover, and Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī frequently mentioned his loneliness and desolation.

It is understood that the prisoners were unable to bathe for years in the dungeons where there was a shortage of water. In addition to the already inadequate clothing and covers, the lack of access to appropriate and adequate cleaning and hygiene materials, and the lack of bathing, prisoners were deprived of the most basic conditions of cleaning and hygiene. On the other hand, it is understood that they were unable to shave their growing hair and beards. Prisoners suffered significant weight loss under the conditions of the prisons, resulting in emaciation. In dungeons, prisoners were malnourished, exposed to various diseases, and in a constant state of fear, anxiety, and restlessness. In dungeons with such deprivations and hardships, such factors that caused weight loss and emaciation of prisoners were not eliminated. As a result, prisoners were unable to stop losing weight and unable to get rid of their thinness throughout their dungeon life. In a narrow dungeon cell, bound with heavy chains, prisoners had neither freedom of movement, nor the opportunity to stand upright and sit properly. In addition, due to the long years they spent in the dungeons, their bodies were also showing signs of aging. Prisoners also suffered from back problems due to emaciation. Therefore, in addition to many physical changes, they also suffered from bending of the waist and hunchback. The prisoners were deprived of the treatment necessary to stop the deterioration of their skin, and there was no improvement in the conditions. As a result, the faces of the prisoners who had lived a troubled dungeon life had become yellow and pale. Aging is a natural and inevitable

process of life. When the troubles caused by prison life was added to the corrosive effect of the passing of time, the aging process of the prisoners accelerated. During their long dungeon lives, prisoners were exposed to all the physical and psychological factors that accelerate aging. Inadequate and irregular nutrition, inactivity, diseases, stress, anxiety, fear and loneliness are some of them.

In their narrow and dark cells, the prisoners had to make do with the little light that seeped through a small hole in the wall. It is understood that they were often deprived of even this. Because of the darkness, the prisoners' perception of day and night was lost and their time perception was distorted. Thus, the prisoners were unable to follow the time cycle and were not aware of the time. It is known that this situation has a negative impact on mental and spiritual health. Although crying is a natural reaction and provides a momentary sense of relief, prisoners under the dungeon conditions were constantly exposed to physical and mental/emotional factors that triggered crying. Moreover, they had no way of preventing or eliminating these factors. Sudden, frequent and uncontrollable crying exacerbated their physical and mental breakdown. Crying tears of blood was one of the most common poetic theme used by imprisoned poets and writers. Bloody tears were the most obvious expression of the magnitude of the prisoner's suffering. The eyes of the prisoners, already red from lack of sleep, became even more bloodshot due to the effect of their crying with great sadness, that is, the bloody tears they shed. Prisoners have found a small measure of satisfaction for themselves in troubled dungeon life. In this way, the prisoners created sources of consolation to forget their suffering and get away from their troubles, even if only for a little while. Prisoners could think of escaping due to mental/emotional triggers such as boredom, intolerance and the desire to reunite with lover caused by troubled dungeon life. There were even some who put into action the idea of escaping from the dungeon in order to achieve their desire and dream of liberation. It is well known that homesickness has negative effects on physical and mental health. Prisoners, who often even desired death due to the trouble of the dungeon, felt that they would never be able to return to their homeland. Thus, their longing for their homeland never ceased. The prisoners in the dungeon, longing for their mothers, fathers, siblings, children and friends, felt loneliness and desolation. Loneliness and desolation are undoubtedly one of the main emotional states that harm mental health. The inmates were usually left alone in the cell and saw no one except the guards. However, it appears that they were sometimes able to communicate with other prisoners and even stay with other prisoners. The prisoners, who were isolated from the outside world, felt the greatest

longing for their families. Some of the prisoners, within the limited contact they had with the outside world, were able to communicate not only with their friends but also with their families. However, this communication was extremely limited. On the other hand, sometimes this contact was completely cut off and prisoners could not hear from their families for a long time. Some prisoners were completely deprived of communication with their families. During their imprisonment, the prisoners missed their friends, fellow countrymen, lovers and family members and their eyes filled with tears with the dream of reuniting with them or the sorrow of losing them, and but also they did not refrain from complaining about some of their acquaintances. In addition to being separated from their family members, prisoners were also far away from their lovers. Consequently, their feelings of loneliness and desolation, and the hurt they suffered because of it, intensified.